

Het spanningsveld tussen particularisme en universalisme: een bijbels-theologische beschouwing over de spanning in Tenach tussen de God van Israël en de God van alle mensen.

Joep Dubbink

1 oktober 2018

Inleiding

Het probleem

Een van de meest komische opmerkingen over de bijbel hoorde ik geruime tijd geleden van iemand in mijn vorige gemeente. Hij was na lange tijd weer eens begonnen in de bijbel te lezen. 'En, hoe vond u dat?' vroeg ik hem, maar hij zei dat het hem behoorlijk tegen was gevallen. De reden: 'Er komen zo weinig Hollanders in voor!'

Ik weet niet meer hoe ik reageerde. Vermoedelijk schoot ik eerst in de lach en vervolgens kwam de irritatie van 'hoe dom kun je zijn'. Nu hoeft het geen betoog dat de Bijbelkennis van de man wel een bescheiden update kon gebruiken, maar het heeft even geduurd voordat ik begreep dat hij wel degelijk een punt heeft. Zelfs een heel klassiek probleempunt in de omgang met de bijbel, en met name met het oude testament / eerste testament / Tenakh, wat u wilt.

Wat hij aan de orde stelde is het simpele feit dat het oude testament inzoomt op één volk. In de hoofdvertelling van het OT, zeg van Genesis tot Ezra/Nehemia, zijn de vertellers eerst en vooral bezig met die groep die later Israël gaat heten. Er is een duidelijke spanning tussen het bijzondere, specifieke van Tenakh – het gaat over en is bestemd voor Israël / de synagoge / de Joden – en het algemene, universele 'voor allen'.

De spanning algemeen-bijzonder

Het komt mij voor dat we tot op heden die spanning niet op een goede manier hebben kunnen oplossen. De discussie die collega Jan Offringa heeft gestart op www.liberaalchristendom.nl, over de zin en noodzaak van Israëltheologie (volgens hem *niet* nodig), spreekt boekdelen. Een van zijn argumenten is, dat voor ons mensenrechten leidend zijn, en die zijn universeel. Offringa stelt: 'Elke claim om uitverkoren volk te zijn, zowel van Joden als Christenen, is ongeloofwaardig geworden, is een religieuze constructie waar het eigenbelang vanaf spat'. Nu valt dat met dat eigenbelang nogal tegen, in de geschiedenis bezien, maar ik snap waar de schoen wringt. In onze 'liberale' levensvisie zijn documenten als de *Universele (!) verklaring van de rechten van de mens* de leidraad, is het antidiscriminatie-beginsel heilig, staan we er pal voor dat we mensen gelijk behandelen, ongeacht afkomst, huidskleur, politieke overtuiging, *geloof*, of wat dan ook. Dat *universele*, dat botst met het *bijzondere* van het verhaal over dit ene volk dat in de geschiedenis een bijzondere band heeft met God.

Daarover gaat het vanavond. En daarbij spitst ik het toe op de bijbel; omdat ik bijbels theoloog ben, en omdat de *hele* discussie rondom Kerk en Israël een maatje te groot is voor een avond. Zo zal bijvoorbeeld de 'vervangings-theologie' niet aan bod kunnen komen, de leer waarbij de kerk eenvoudig zei: 'Wij, de christenheid, zijn het nieuwe Israël met uitsluiting van de synagoge'. Dat is óók een manier om het probleem op te lossen, maar ik hoop dat we met z'n allen *die* weg hier niet willen gaan (Jan Offringa trouwens ook niet), dus dat laat ik liggen – al is het wel een leer die je, veel vriendelijker en meer verhuld, ook nu nog geregeld tegenkomt.

Het gaat vanavond om een veel meer toegespitste vraag: die naar 'universeel' en 'bijzonder' in de bijbelse theologie. Die vraag is belangrijk: denk niet dat het hier om een zijlijntje gaat, het gaat om de

hoofdlijn. Het gaat er namelijk om wie God is. Is God allereerst de God van alle mensen, en vervolgens, binnen die kaders, óók en misschien wel in het bijzonder de God van het volk Israël? Of is Hij eerst en vooral de (stam)god van die ene 'stam', en vervolgens ook de God van alle mensen?

Frans Breukelman en het 'pars pro toto'

Nu zou ik meteen de hele zaak kunnen kortsluiten. Onder u zijn vast velen die geïnspireerd zijn door het werk van Frans Breukelman sr., en vermoedelijk maar weinigen die zijn naam niet kennen. We zouden zijn model kunnen aanhouden, een model met een eenvoudige Latijnse formule: *pars pro toto* – het deel [staat voor] het geheel. In de lijn van anderen, zoals Miskotte, stelt hij: het gaat in Israël *pars pro toto* om heel de mensheid. “Dit radicale bijbelse particularisme is ... de kracht en het geheim van het bijbelse universalisme. De geschiedenis van God met Israël op het “land” dat Hij hun gaf, is *pars pro toto* de geschiedenis van God-met-ons-allen op de ganse “aarde”.¹ – met uiteraard een verwijzing naar de dubbele betekenis van het Hebreeuwse woord אֶרֶץ, *eretz*, dat zowel ‘land’ als ‘aarde’ kan betekenen. Op formule gebracht: *pars pro toto*!

Dit zijn krachtige zinnen, retorische kracht valt Breukelman niet te ontzeggen, ze geven iets belangrijks aan en ik kom er straks ook nog op terug; ze wijzen op een bepaalde manier een weg, maar voor mij hebben ze ook iets van een bezwering, en zelfs van een ontkenning van het probleem. Het zou kunnen zijn dat we in sommige theologische kringen dat probleem te lang niet onder ogen hebben willen zien, en gedacht hebben dat het met *pars pro toto* wel was opgelost; met een reactie als die van Offringa als resultaat. Maar bezweringsformules hebben meestal maar een beperkte houdbaarheid. Net zoals je de spanning tussen Jezus’ goddelijke en menselijke kant niet weg kunt halen door de bezweringsformules van Nicea en Chalcedon, zo kun je ook hier niet met een formule het probleem wegrekenen. Of minstens moet je achter die formule kijken, en die begrippen invulling geven.

Verbreding en verdieping

Het probleem is in de geschiedenis niet opgelost. Maar natuurlijk zijn er af en toe wel dingen vastgesteld, lijnen getrokken, dwaalwegen afgesneden.

Historisch: ‘de carrière van de Heere’

Historisch gezien is het in het oude testament wel duidelijk: de God van Israël, met die eigenaam die vroeger ooit wel maar in later tijden niet meer werd uitgesproken, J-H-W-H, is begonnen als stamgod. Waarschijnlijk afkomstig uit het gebied ten zuiden van Juda, de regio Edom. In de loop der tijd is hij wat naar het noorden gemigreerd, hardnekkige legenden stellen de Kenieten daarvoor aansprakelijk (misschien is dat ook wel zo). Vanaf begin van de monarchie, Saul en David, wordt JHWH de god van deze eerst nog gezamenlijke staat. Geleidelijk heeft hij ook eigenschappen van andere goden aan zich getrokken. Als het gaat om vruchtbaarheid betogen de Elia/Elisa verhalen dat niet Baäl maar JHWH daarvoor verantwoordelijk is. Voor Juda en Israël is JHWH de belangrijkste god, hij neemt die rol (en de eigenschappen) over van El, de oppergod van het Kanaänitische pantheon. Dit is het eerste deel van wat mijn leermeester Karel Deurloo grappend wel “de carrière van de Heere” noemde.

Denk niet dat JHWH daarmee de *enige* godheid was. Archeologisch onderzoek geeft aan, dat er in de Koningentijd heel wat meer goden dan alleen JHWH vereerd werden.² Dat is in onze Koningenboeken

---

¹ Breukelman, *Bijbelse Theologie* III/1, 60.

² Zie bijv. Bob Becking, en Meindert Dijkstra (red.), *Eén God alleen...? Over monotheïsme in Oud-Israël en de verering van de godin Asjera*. Kampen 1998.

nog ten dele terug te vinden: heel wat koningen worden door de schrijvers beschuldigd van afgoderij, de goede koningen zoals Josia voeren af en toe een grote schoonmaak van de tempel in Jeruzalem uit, en wat er dan aan heidense troep tevoorschijn komt! Maar als we de geschiedenis van Israël proberen terug te lezen in de bijbelse geschriften, dan moeten we ons realiseren dat we die geschiedenis zien zoals de schrijvers ons die voor willen stellen. En die schrijvers behoren in meerderheid tot wat we de 'JHWH-alleen-beweging' zijn gaan noemen, de beweging die ervan overtuigd is dat het *voor Israël* niet denkbaar is een andere godheid te vereren dan JHWH.

Let wel: in Israël vinden we geen theoretisch, filosofisch monotheïsme, zoals bij sommige Griekse filosofen. De bijbelse auteurs voeren geen discussie over het *bestaan* van andere goden (evenmin als ze zich druk maken om het bestaan van hun eigen God): ze bestrijden dat die goden ertoe doen, en ze betogen dat hun eigen god er wél toe doet. Dat kan op verschillende toonhoogte. Het kan als een strijd van godheid tegen godheid, zoals in het verhaal van de Ark des Verbonds, die in handen van de Filistijnen valt. Hij wordt neergezet wordt in de tempel van de god Dagon, en 's nachts maakt het beeld van Dagon een diepe buiging voor de ark, het kost hem letterlijk de kop (1 Sam. 5:1-5). Dit soort afgodenpolemieë kom je op allerlei plaatsen tegen, en niet alleen in de oudere bijbelse literatuur. Je vindt het in een verhaal als Elia op de Karmel, waar de profeet de god Baäl en diens vereerders bespot, maar ook de 'Tweede Jesaja', waar ik straks uitvoeriger op terugkom, kan er wat van: hij schetst hoe een man een boom velt en de ene helft opstookt om op te koken, terwijl hij uit de andere helft een beeld maakt, zich daarvoor neerbuigt en zegt: 'Red mij, want jij bent mijn god!' (Jes. 44:9-20).

Een ander voorbeeld vinden we in Psalm 82: 1a-4 (NBG '51):

1. ...
God staat in de vergadering der goden,
Hij houdt gericht te midden der goden.
2. Hoelang zult gij onrechtvaardig richten,
en de goddelozen gunst bewijzen? *sela*
3. Richt de geringe en de wees,
doet recht de ellendige en de behoeftige,
4. bevrijdt de geringe en de arme,
redt hem uit der goddelozen hand.

God (!) staat op in de vergadering van de goden (opmerkelijk genoeg dus *El*, niet JHWH, maar je mag die twee inmiddels identificeren). Daarmee worden die goden dus in zekere zin 'erkend' als in elk geval figuren die een rol spelen, om vervolgens te worden beoordeeld op het criterium van 'recht en gerechtigheid' en tenslotte 'ontslagen' te worden wegens wanprestatie:

6. Wel heb Ik gezegd: Gij zijt goden,
ja, allen zonen des Allerhoogsten;
7. nochtans zult gij sterven als mensen,
als een der vorsten zult gij vallen.

Hier gaat het om de strijd tussen de goden. Maar hoe zit het nu verder met de universaliteit van het geloof van Israël? We vinden heel veel teksten die naar binnen gericht zijn, op de eigen groep en de eigen godheid, en zich niet bezighouden met wat daarbuiten is. Maar ze zijn er wel, de 'universele'; teksten. We bekijken er een aantal.

Genesis 14:18-19

In Genesis 14 voert Abram met zijn gevolg een guerrilla-actie uit om zijn neef Lot, gevangengenomen door enkele Kanaänitische *warlords*, te bevrijden. Aan het eind van die merkwaardige scène speelt

Melchisedek een rol, de mysterieuze koning van Salem, tevens 'priester van de allerhoogste God'. Die allerhoogste god kan natuurlijk in een Israëlitische context alleen maar JHWH zijn, maar die naam valt pas een paar verzen verder en alleen in Abram's mond (14:22). Toch ontvangt Abram brood en wijn van hem, geeft de tienden, erkent hem als een priester van dezelfde godheid. Wat hier precies aan de hand is, is in hoge mate in discussie, maar in elk geval blijkt eruit dat er nog geen sprake is van een situatie waarbij de 'kinderen van Abraham' met JHWH als hun godheid in een gesloten front staan tegenover de anderen, de heidenen met foute goden. Buiten de eigen kring zijn ook mensen te vinden wier godsdienst oprecht en goed is, sterker nog, wier godheid samenvalt met JHWH; universeler dan je zou denken.

Gen. 20:11

Een ander voorbeeld, ook uit Genesis, je leest er snel overheen. Uit een van die verhalen waarin Abraham zijn vrouw Sara voor zijn zuster uitgeeft. Als hij daarom door de betreffende koning (Abimelech van Gerar) wordt ondervraagd, zegt hij als verdediging:

'Ik dacht: Misschien heeft men in deze streken geen ontzag voor God en zullen ze me doden om mijn vrouw.' (Gen 20:11).

Het gaat me om de uitdrukking 'ontzag voor God'. Hier noemt Abraham JHWH niet, want de mensen met wie hij te doen heeft aanbidden zijn god niet. Maar dat staat niet in de weg dat er over 'ontzag voor God' gesproken kan worden. Blijkbaar is er ook een universeel verstaan van de godheid mogelijk.

Naäman (2 Kon. 5)

Het bekende verhaal van Naäman heeft een aparte passage: als de Syrische generaal op aanwijzing van de profeet Elisa genezen is van zijn huidvraat, dan gebeuren er twee dingen die opvallen:

- Hij neemt twee muilnierlasten aarde uit Israël mee, met toestemming van de profeet (die daar blijkbaar zeggenschap over heeft). Hij wil blijkbaar een stukje 'Israël' creëren buiten Israël! Daarmee zegt de generaal twee dingen tegelijk: hij bevestigt dat JHWH iets met het land van doen heeft, een 'god van dit land' is en niet zomaar zonder maatregelen overall te aanbidden; ten tweede, *met* die maatregelen is hij wel op andere plaatsen aan te roepen, hij is niet gebonden aan het land.
- Naäman zit met een ethisch probleem. Hij moet af en toe zijn baas, de koning, vergezellen naar de tempel van Rimmon, de plaatselijke godheid. En als die man buigt, moet de generaal meebuigen! Kan dat wel, mag dat wel, kan hem dat vergeven worden? Uit de vraag blijkt, dat de (vertelfiguur) Naäman iets begrepen heeft van het exclusieve van de verering van JHWH, want een rasechte polytheïst had hier geen probleem van gemaakt, die had JHWH aan zijn persoonlijk pantheon toegevoegd. Naäman ziet het probleem. Maar de profeet, in een zeldzaam toeschietelijke bui, zegt tot onze verbazing: 'Ga in vrede!' dat toch wel opgevat moet worden als 'Ga je gang' en misschien zelfs als 'Zeur niet'. Hoe kan dat?

Micha 4:1-5

In Micha 4:1-4 komen we het visioen tegen dat Jesaja ook heeft (Jes. 2:1-4) waarin de volkeren naar Jeruzalem optrekken. 'Völkerwallfahrt' heet dat in het jargon van de bijbelwetenschap. Het gaat om het visioen van een algemene erkenning van JHWH als godheid en Jeruzalem als de plek waar Hij aanbeden moet worden. 'in Sion ontspringt de wet' etc. Maar Micha heeft een vers dat Jesaja niet heeft:

Want alle volkeren wandelen elk in de naam van zijn god,
maar wij zullen wandelen in de naam van de HERE, onze God,
voor altoos en immer. (Mi. 4:5)

Wat is hier bedoeld? Is dit de eenvoudige en nuchtere constatering dat alle volkeren nu eenmaal hun eigen godheid hebben, dat het Israël echter toevalt om die bijzondere godheid, JHWH, te aanbidden? Of is dit (zo de meeste commentaren, bijv. Van der Woude), een poging om het universele visioen van Jesaja, *alle* volkeren die naar Jeruzalem komen toch weer te vernauwen met de constatering: zij gaan allemaal dwaalwegen, wij alleen aanbidden we Ware God?

Globalisering – de Babylonische ballingschap

Een opmerkelijke verandering vindt plaats tijdens de Babylonische ballingschap. Wanneer de weggevoerde Judeeërs in direct contact komen met het wereldrijk in Mesopotamië, ontdekken ze dat daar heel andere goden een rol spelen. JHWH is in het besef van de Babyloniërs en later de Perzen slechts een marginale godheid van een marginaal volkje. De Babyloniërs en de Perzen hebben nogal een verschillende instelling tegenover de godheden van andere volkeren. Als Nebukadnessar in 587 Jeruzalem veroverd heeft, ontwijdt en verwoest hij de tempel en sleept de meeste heilige voorwerpen mee naar Babel, mogelijk om de waarde ervan aan edelmetalen, maar toch ook vooral om de superioriteit van de Babelse goden te laten zien. Het verhaal in Daniël van het gebruik van het heilige vaatwerk bij een bacchanaal (Dan. 5:3) is van veel later datum, maar treft de sfeer waarschijnlijk wel goed.

De Perzen doen dat anders. Daar kom ik zo op.

Schepping en vloed

Wat betekent dit nu? Het betekent ten eerste, dat de Judeeërs zich moeten verstaan met de grote, universele verhalen die de Mesopotamische traditie heeft opgeleverd, met name het scheppings- en het vloedverhaal. De scheppingsverhalen zoals wij die kennen uit Genesis 1 en 2 zijn zonder twijfel ontstaan tegen de achtergrond van de Mesopotamische. Zeker voor het verhaal in Genesis 1 is dat heel duidelijk, dat heeft ook het meest universele karakter. Ook het vloedverhaal heeft zoveel raakvlakken met het Gilgamesj- en vooral het Atrachasis-epos, dat je hier van bewuste overname uit mag gaan. Samen vormen die twee verhalen een aanzienlijk deel van eerste elf hoofdstukken van Genesis, die 'universele' 'Oergeschiedenis' die de samensteller van Genesis vooraf laat gaan aan de verhalen over de aartsvaders, waar ingezoomd wordt op de lijn Abraham – Isaak – Jakob / Israël. 'Vorbau der Urgeschichte' noemde Von Rad dat: duidelijk secundair, dat universele.

Een paar jaar geleden heb ik u een hele avond onderhouden over Abraham, en daarbij ook de vraag aangeraakt, of de bijbel 'begint bij Abraham', zoals in mijn exegetische traditie soms wel uit enthousiasme wordt opgemerkt (denk bijvoorbeeld aan de kinderbijbel *Woord voor Woord*, die inderdaad bij Abraham begint, en schepping- en vloedverhaal behandelt bij hun ontstaan in de Ballingschap, een merkwaardig procedé in feite, als 'de tekst het mag zeggen'). Dat vertelde ik hier vijf jaar geleden en dat hebt u natuurlijk allemaal nog helder voor de geest. Ik vat daarom kort samen:

- Scheppings- en vloedverhaal zijn qua verhaalstructuur literair afhankelijk van de Mesopotamische traditie, maar qua geloofsinhoud sterk 'Israëlitisch'.
- De bijbel doet dus volop, wat tegenwoordig niet meer mag, 'toe-eigenen' van culturele tradities van anderen' wat tegenwoordig niet meer mag (de Indianentooi van Joan Franka op het Songfestival, witte musici die 'zwarte muziek' zingen). Ze nemen over en passen aan, leggen hun eigen schema erop. Dat is subversief. Ze zeggen: onze God, *die* is de Schepper van hemel en aarde, die heeft alles in zijn hand.
- Niettemin is het veelbetekenend, dat de 'eindredactie van Genesis' / 'de eindredactie van Tenakh' met deze brede stroom van 'de mensheid' begint, om pas daarna in te zoomen. Twee dingen willen daarmee m.i. gezegd zijn – *en hier zijn we al een beetje toe aan het werken naar conclusies.*

- JHWH is weliswaar de God van Israël, maar *als zodanig* ook de god die hemel en aarde gemaakt heeft en met *alle* volkeren op een of andere manier te maken heeft, ook al is dat op een andere manier dan met zijn eigen volk.
- In de toespitsing op de enkeling mag nooit vergeten worden dat het gaat om het geheel. Dat laat vooral het verhaal van Noach zien: de schepping wordt gered in en via de enkeling, de rechtvaardige, met zijn nageslacht.

2. Cyrus

Het tweede grote dat gebeurt, aan het eind van de ballingschap, is, dat koning Cyrus, de Pers, Babel veroverd. De Perzen verschillen nogal van de Babyloniërs. Zij hebben een religiepolitiek die elk volk zijn eigen godheid / godheden niet alleen toestaat, maar die eigen identiteit van het volk ook aanmoedigt en zelfs subsidieert. Een wereldrijk kan best functioneren zonder 'gelijkschakeling' van alles en iedereen, het floreert zelfs beter wanneer daarbinnen volkeren hun eigen culturele en religieuze gebruiken mogen handhaven (de EU kan er nog iets van leren). Nu zijn de Perzen geen filantropen, hun doel is het opbouwen van een stabiel wereldrijk, maar dat doen ze met religieuze diversiteit. En het *zou* ook nog zo kunnen zijn, – er zijn redenen om dat aan te nemen – dat Cyrus op zijn manier religieus genoeg was om het ook wel een fijn idee te vinden, dat overal in het rijk in al die religieuze cultussen zijn naam met ere genoemd werd.

Hoe gaan de Judeeërs nu met de komst van deze Perzische koning. De belangrijkste bijbelse auteur daarover is de 'tweede Jesaja', zoals hij sinds eind 19^e eeuw heet, de auteur van een aantal hoofdstukken van het huidige boek Jesaja die tijdens en na de Babylonische ballingschap schreef. Een profetische auteur die zijn tijd goed kende en inschatte, en vanuit een heel eigen positie daar gelooflijnen in trekt. Hier wil ik iets meer op een tekst inzoomen:

- 24 Zo zegt JHWH, je verlosser en je boetseerder vanaf de moederschoot:
 24 Ik ben JHWH, die alles doet
 die de hemel uitspreidt – ik alleen
 die de aarde uithamert – wie is er bij mij?
 25 die de tekenen van de orakelpriesters tenietdoet,
 hij maakt waarzeggers belachelijk,
 die wijzen naar de achtergrond dringt
 hij bespot hun kennis;
 26 die het woord van zijn knecht doet stáán
 het woord van zijn boden volvoert hij;
hij is het die tot Jeruzalem zegt:
 'Het zal bewoond worden'
 en tot de steden van Juda:
 'Ze zullen herbouwd worden
 en haar puinhopen richt ik op';
 27 die tot de diepte zegt
 'word droog,
 en je stromen droog ik op';
 28 die over Cyrus zegt:
 'Mijn herder [*is hij*],
 al wat hij wil volvoert hij'
 zeggend over Jeruzalem:
 'ze zal gebouwd worden
 en de tempel zal gegrondvest worden.' (Jes. 44:24-28)

Wat zien we hier gebeuren? Hier komt alles samen: het begin is een verwijzing naar de scheppings-theologie. Het is dus niet zo dat Israël die schepping er maar een beetje bij heeft genomen 'ja, daar moeten we ook iets over zeggen, de Mesopotamiërs doen dat immers ook'. Nee, die is voluit deel van het getuigenis geworden. En passant worden ook de afgodendienaars nog even in de hoek gezet. Maar dan: dan gaat het zomaar over naar Jeruzalem en naar Juda: herbouw, herstel. En dan komt ineens, in een bijzin, Cyrus voorbij! Hier wordt hij aangesteld als redder van Israël.

Prachtig! Wel lastig, voor wie afstand had genomen van het theïstische godsbeeld, wie God niet zo direct zag ingrijpen in de wereldgeschiedenis. Dt. Jes. wel! JHWH is de drijvende kracht achter de geschiedenis. En Cyrus, u weet dat ongetwijfeld, wordt hier als Herder en in het volgend hoofdstuk als 'Gezalfde', als Messias neergezet. 'al wat hij wil, volvoert hij', zegt de auteur, maar *wat* hij wil is hem door JHWH ingegeven. Volvoeren heeft in vs. 26 God als onderwerp, en in vs. 28 Cyrus, dat is een duidelijke parallel.

Spannend is nog, wie er spreekt in vers 28: 'zeggend over Jeruzalem' kan grammaticaal heel goed op Cyrus slaan, maar hij spreekt verder nergens, en wat er gezegd wordt heeft God al eerder gezegd. De dubbelzinnigheid zou ook opzet kunnen zijn.

Nu weten we van Cyrus dat hij een aanhanger van Marduk was. Toch laat Dt. Jes. God tot die Cyrus zeggen:

3 '...Ik geef je de rijkdommen der duisternis
de schatten die verborgen zijn
omwille daarvan, dat je zult weten
dat ik, JHWH, het ben
die je bij je naam heb geroepen,
de God van Israël. (Jes. 45:3)

Dat zijn warme woorden. 'Bij je naam geroepen' klonk in 43:1 exclusief voor Israël. Hier wordt Cyrus ongeveer ingelijfd. 'De grote Cyrus als knechtje opgeroepen ter wille van de geschiedenis van God met zijn volk' schrijft Karel Deurloo, het is haast nog meer: 'opdat je zult weten, dat ik, JHWH het ben...'!

Tegelijk zal Deutero-Jesaja beseft hebben hoe dat werkte in een wereldrijk. Dat Cyrus geen exclusieve JHWH-aanbidder zou worden. Cyrus bleef een Marduk-aanhanger, ruimte geven aan terugkeer van ballingen en godenbeelden en het subsidiëren van plaatselijke tempels was een kwestie van godsdienstpolitiek. Niettemin bleef Dt. Jes. daar de hand van de God van Israël in de wereldgeschiedenis in zien. Maar dat is ook voor Deutero-Jesaja een geheim dat verborgen is.

Andere teksten

Er zouden nog veel meer teksten te noemen zijn, en wel van beide soorten. Ik zou u het hele verhaal over universeel en particulier ook kunnen vertellen aan de hand van Ezra/Nehemia aan de ene kant, waar de grenzen heel strak getrokken worden, waar het heil beperkt wordt tot etnische Joden en zelfs reeds gesloten huwelijken met buitenlandse vrouwen moeten worden ontbonden en de vrouwen met hun kinderen worden weggestuurd (Ezra 9 en 10, Neh. 13:23-28). Het is *een* interpretatie van Deuteronomium 23:3-8, het verbod op vermenging met de Kanaänitische volkeren, maar daar zijn ook andere interpretaties van mogelijk. Een ervan vinden we in Jesaja 56 (wéér een aanhangsel aan het Jesaja-boek, vermoedelijk nog iets later) waar de vreemdeling veel opener tegemoet wordt getreden.

- 6 De vreemdelingen die zich aansluiten bij JHWH
en de naam van JHWH liefhebben
door voor hem tot dienstknechten te zijn,
ieder die de sabbat bewaart van ontheiliging
en vasthoudt aan mijn verbond,
7 hen breng ik naar mijn heilige berg

en ik maak hen verheugd in mijn gebedshuis;
hun brandoffers en hun slachtoffers
zullen welkom zijn op mijn altaar
want mijn huis zal een huis van gebed genoemd worden voor alle volkeren. (Jes. 56:6-7)

We zouden kunnen denken aan het boekje Ruth, wellicht geschreven met het oog op de integratie van de Moabieten, en we zouden kunnen denken aan Jona, waar de profeet te kijk gezet wordt, die het oordeel over Ninevé al klaar heeft en ze daar zomaar buiten de genade van God heeft geplaatst. Maar die teksten zijn bekender, dat kunt u zelf wel.

Eén tekst mag niet ontbreken: Amos 9:7. Hier pakt de profeet zelfs het heiligste uit de eigen traditie aan, de Exodus. Op het moment dat Israël ertoe neigt, zich op grond daarvan hautain te gaan gedragen ('ons heeft de Heer toch maar uitgeleid uit Egypte!') klinkt:

Zijn jullie voor mij soms meer dan de Nubiërs, Israël? – spreekt de HEER.
Ik heb jullie uit Egypte weggeleid,
maar ook de Filistijnen uit Kreta en de Arameeërs uit Kir.

Nu wij, als niet-joden / christenen

Het OT is geconcentreerd op de weg van God met Israël. Voor Israël is dat genoeg: ze lezen hun eigen geschiedenis! Vanuit Joodse optiek is er geen probleem: Tenakh is hun boek, het is hun traditie, anderen moeten hun eigen weg maar gaan. Die vallen niet buiten Gods genade, er is de leer van de 'Noachitische geboden', en wat wisselend zevental geboden (o.a. doodslag, incest, eten van bloed) waarmee de heidenen kunnen volstaan.³

Is dat voor de christenen uit de heidenen voldoende? Eigenlijk niet: die willen meer met de traditie van Tenakh, die willen daar intensiever deel van uitmaken dan alleen als de buitenstaander die 'niet verloren gaat' als 'ie zich een beetje fatsoenlijk gedraagt.

De eerste christenen

Zolang de messiaanse gemeente rondom de erfenis van Jezus van Nazareth uit joden bestond was er geen probleem. Maar zodra er heidenen kwamen die wilden toetreden tot de gemeente, riep dat vragen op die óók op de status en de leeswijze van het OT betrekking hadden. De eerste christenen maakten al snel de stap naar het toelaten van heidenen, en als we zijn eigen relaas mogen geloven is het vooral Paulus die er de aanzet toe heeft gegeven dat die heidenen *niet* eerst Jood hoefden te worden. Geen verplichting tot alle rituele wetten. De heiden mag gedoopt zonder eerst besneden te worden, de eunuch wordt niet uitgesloten volgens Deut. 23:2, slechts een beperkt aantal geboden blijft van kracht (Hand. 15:19-21). Maar dat betekent dus meteen, dat het OT een andere status krijgt. Het is niet meer direct van kracht voor alle christenen.

Het duurt dan ook niet erg lang tot er iemand komt die maar van dat hele oude testament af wil: Marcion. Zijn gedachten zijn door de mainstream van de kerk als ketters veroordeeld, maar dat kwam waarschijnlijk vooral omdat hij ook God als Schepper naar het oud vuil verwees: deze wereld met zoveel lijden kon niet door dezelfde God geschapen zijn die ons ook in Christus verlost.⁴

---

³ Hierbij sluit aan, de opmerking in de discussie dat rabbijn Soetendorp zich als universalist beschouwde. Dat is heel mooi, en dat past ook. Als Jood is hij vanzelfsprekend geworteld in de traditie van de Ene, en kan gaan voor de openheid en de ruimte. Voor (heiden)christenen is dat eerste veel minder vanzelfsprekend.

⁴ Het is opmerkelijk dat juist de laatste jaren een poging is gedaan tot eerherstel voor Marcion.

- Notger Slencka, dogmaticus in Berlijn, stelde een paar jaar geleden voor om het OT in de kerk een andere status te geven, niet meer zomaar Heilige Schrift, zoals het NT. En hij meende dat we daar in de praktijk allang mee bezig waren. Groot oproer, vooral in Duitsland.
- Carel ter Linden, in zijn boekje *Wat doe ik hier in Godsnaam?* "Daarom denk ik een theoloog als Marcion uit de tweede eeuw een beetje te begrijpen, als hij meent dat er twee goden zijn. De ene God, die wij kennen van het Oude Testament, is even grillig en wreed en onvolmaakt als zijn schepping. De andere God

Wanneer wij een kerkdienst beginnen met 'Onze hulp in de naam van de Heer, die hemel en aarde gemaakt heeft', dat is dat nog steeds een anti-marcionitisch getuigenis. Schepping en verlossing horen bij elkaar, zeggen, dat lijkt zo'n dogmatische kreet maar dat is precies waar het om gaat: het universele (schepping) en het bijzondere (verlossing) komen uit dezelfde bron, namelijk bij dezelfde God vandaan.

Maar de juiste plaatsbepaling blijft lastig. Onmogelijk 20 eeuwen samen te vatten, maar Israël kreeg zelden een goede plek in theologie, er kwam onder mom van universalisme nieuw particularisme: christenen t.o. de rest.

Afsluitende conclusies

Hoe moet je nu vanuit de bijbelse theologie die kwestie aanvliegen? Wie strikt particularistische teksten wil vinden, die kan die zeker vinden; en wie universalistische teksten wil vinden, die kan die ook zeker vinden. De voorbeelden hebben we gezien, maar de lastige vraag is natuurlijk: hoe verhouden die lijnen zich tot elkaar? Is het ene een hoofdlijn en het andere een voetnoot in de marge? Geen luxe-discussie: zie het onderzoek van Janneke Stegeman naar Jeremia-teksten die in Joodse kring strikt biblicistisch naar eigen landbelofte worden uitgelegd, niet bevrijdend voor Palestijnse christenen.⁵ Maar tegelijk zijn er ook manieren van verzet tegen de particularistische lijn die erg samenvallen met ons liberale denken, maar daarmee wel de hele theologie op de kop zetten,

- De particularistische is de grondlijn, daarover is m.i. geen discussie. Dat is ook hard nodig, als we staande willen houden dat onze God niet zomaar 'een algemene God is' – de hemel beware ons, als we uitgaan van wat 'we zo algemeen bij een God denken' (Kuitert), namelijk almacht, alwetendheid enz. Zonder particularisme raken we de bijbelse God kwijt en komen we uit bij een 'algemene godheid' die in niets meer verschilt van de afgoden.
- Nog afgezien van antisemitisme dat echt iets anders is dan kritiek op de staat Israël maar daar soms wel mee vermengd wordt.
- *Maar*: de universele lijn is er steeds als horizon bij inbegrepen en ook hard nodig als correctie. Zonder dat wordt het naar binnen gericht. Israël-theologen van allerlei signatuur (van Christenen voor Israël' tot 'Amsterdams' beseffen dat soms te weinig).

Uit de discussie

Iemand vergeleek de particularistische en universalistische benadering met het verschijnsel uit de Natuurkunde dat licht ons zowel als golf als ook als deeltje tegemoet treedt, afhankelijk van de 'context'.

Jaap Goorhuis bracht Ex. 19:4-5 in, waar het innigste particularisme ('Ik heb jullie op adelaarsvleugels gedragen en tot Mij gebracht... Uit alle volkeren zullen jullie Mij ten eigendom zijn') onmiddellijk wordt gevolgd door het universalisme: 'want de hele aarde behoort Mij toe'. Het *ki*, 'want' is feitelijk niet redengevend, maar samenvatting van de tegenstelling enerzijds/anderzijds.

* * *

prof. dr. Joep Dubbink

---

openbaart zich in Jezus als de God van de liefde. Marcions ideeën, hoewel lange tijd niet zonder invloed, zijn tenslotte binnen de kerk afgewezen. Maar is er op het probleem dat hij ter sprake bracht, wel een adequaat antwoord gegeven?" (blz. 27)

Misschien is dit toch geen goed idee. Zie Bert Jan Lietaert Peerbolte, 'De geest van Marcion. Nieuwe discussies over schepping en de canon', *Tijdschrift voor Theologie* 56/3 (2016), 263-279.

⁵ Janneke Stegeman, *Decolonizing Jeremiah. Identity, Narratives and power in religious tradition* (dissertatie VU), Amsterdam, 2014.